

ESSÄN SOM INNEHÅLL

Essän är inte en formdriven, utan en innehållsdriven verksamhet, menar Nora Hämäläinen. En skicklig essäist lyckas fånga in språkets mångtydigheter utan att förenkla.

Text: Nora Hämäläinen

” Det finns inget elfenbenstorn

Ut ur elfenbenstornet” är vårt tema. Men ut ur vad då? Och ut i vad då? Och med vilka medel? Bilden som förmedlas av rubriken är en bild av en skyddad akademisk verkstad, därifrån man kan träda ut för att med hjälp av essän kommunicera med, om inte den stora publiken, så i varje fall med en bred publik, en publik som inte består av specialister. Jag vill ta den här bilden med så stort allvar att jag börjar med att visa på vilket sätt den är osann. Sedan kommer jag att gå in på några sätt att förstå förhållandet mellan essän å ena sidan, och dess olika motpoler litteraturen och den akademiska texten, å den andra.

För det första vill jag säga att det inte finns något akademiskt elfenbenstorn. Tanken om akademien som ett elfenbenstorn hänger ihop med en tid då forskare och universitetslärare antingen hade en egen förmögenhet eller satt på relativt trygga tjänster, med stor frihet att utforma undervisning och forskning efter eget omdöme.

Med den typen av ekonomisk frihet har man kunnat ägna sig åt akademisk frihet och fri forskning, åt elitistiskt pysslande där både innehåll och arbetstakt bestäms av dem som är inblandade. Nu måste man förstås komma ihåg att den akademiska banan för många har varit väldigt osäker också tidigare. En del som har gett sig in på den har saknat egen förmögenhet och många har inte fått den professur de har siktat på. Men för den föregående generationen, som är mina föräldrars generation, kunde den akademiska banan vara ett relativt tryggt val. Det tog kanske länge innan man fick en fast tjänst, men konkurrensen var mindre och man kunde räkna med att få fortsätta jobba inom akademien om man skötte sig väl. När man väl fick en tjänst satt man ganska tryggt på den och hamnade man utanför fanns det andra arbeten för personer med hög utbildning.

Så ser det inte ut längre. Den akademiska karriären består av korta arbetskontrakt, stipendier och perioder av arbetslöshet. Yngre lektorer och professorer lever under ett konstant krav på att söka projektfinansiering för sina doktorander, post-docs och även sig själva. Tidigare sökte man

medel från till exempel *Finlands akademi* om man hade en bra idé; nu söker alla något precis hela tiden och tvingas i alla dessa ansökningar hela tiden tänka på att utmärka sig, göra intryck, vara aktuell, vara annorlunda men ändå inte för annorlunda. Att vara akademiker handlar inte längre bara om att forska, skriva och undervisa. Det handlar om att söka pengar, nätverka, samarbeta, ha projekt, konkurrera, profilera sig, öka sin genomslagskraft genom att finnas på sociala medier. Det här låter på många sätt som en önskedröm för dagens politiska etablissemang, men alla de här kringverksamheterna tar tid från själva forskningen och undervisningen.

Det som driver essän är sägandet, att ha något att säga, och att kunna säga det på ett sätt som omvandlar vår förståelse.

Också forskandet ska gärna vara mer strömlinjeformat. För att vara konkurrenskraftig måste man meritera sig på sitt eget vetenskapsområdes villkor, och det här gäller i lika hög grad för humanister som för naturvetare. För att publicera sig internationellt måste man bidra till pågående akademiska diskussioner. Många akademiska journaler är trygghetsälskande och föredrar bidrag som är relativt lätta att utvärdera, d.v.s. som håller sig nära sådant som andra har skrivit. Det här leder dels till konformism och dels till en uppspjälkning av den akademiska diskussionen i underdiscipliner som inte nödvändigtvis kommunicerar med varandra. Resultatet kan ge sken av ett elfenbenstorn, en verksamhet som i sin elitism har svävat upp i högre sfärer och inte befattar sig med det vanliga livet. Men det handlar i själva verket om något helt annat: ett jordiskt, alldagligt tvång att inte bara tjäna sitt uppehälle, utan också om och om igen visa att man är värdig att tjäna sitt uppehälle. Systemet är också uppbyggt på det sättet att en del hela tiden faller ut, inte bara efter avhandlingen, utan också några år efter avhandling, eller tio eller femton år efter avhandling,

helt oberoende av om man har presterat enligt de gängse kraven. Jag har själv kommit in på min nuvarande arbetsplats genom ett nålsöga. Fyra procent av dem som sökte fick en anställning på 1-3 år. I år ligger intagningsprocenten närmare 2. Jag har just nu en hyfsad lön, en stor frihet att disponera min tid och knappt ett år kvar av tre att färdigställa mitt forskningsprojekt som består av en liten bok och en lite större bok. Arbetet har vuxit under arbetets gång och kommer inte att bli färdigt i sin helhet inom den utsatta tiden. Innan jag nyligen fick veta att jag har fortsatt finansiering, gick inte en dag då jag inte tänkte på hur jag ska försörja min familj efter september 2016.

Det finns alltså inget akademiskt elfenbenstorn: det finns bara en rad akademiska kontexter för skrivande som ställer sina egna höga och ganska specifika krav, och som tvingar en att utveckla förmågor som inte nödvändigtvis är överförbara till andra verksamhetsområden. Det finns inte

Essäisten tar ansvar för det levande språkets mångtydighet.

heller någon väg ut ur de här kontexterna till exempel genom essäistiken, eftersom essäistiken inte ger en alternativ försörjning. Antingen måste man skriva essäer vid sidan av det akademiska, eller så måste man hitta ett annat arbete som gör det möjligt att vika tid och själskrafter åt essän.

Det här är förstas ett trist materiellt perspektiv på skrivande, men jag tror ändå att vi måste ha det för ögonen när vi tänker på elfenbenstornet och essäns villkor.

Den lilla publiken

Det andra jag vill fästa uppmärksamhet vid innan jag talar om essän och dess innehåll är publiken. Det kanske ingår i definitionen av en essä att den inte riktar sig till specialister. En essä riktar sig i vanliga fall till en bred bildad publik. I praktiken kan det här betyda nästan vadsomhelst, och det betyder framför allt inte att publiken med nödvändighet är större.

Tidskriften *Ikaros* talar till en publik som är lika liten som den akademiska, eller mindre, men tack vare tidskriftens ganska specifika profil kan man kanske tänka att denna publik är kvalificerad för att läsa just sådana texter som *Ikaros* publicerar. Tidskriften *Ny Tid* som var min egen skola för att skriva annat än akademiskt har sedan länge en upplaga på knappa 2000, vilket är ganska mycket för en kulturtidskrift. Men man kan räkna med att många läsare, till exempel de som är mer intresserade av vänsterpolitik än av litteratur, inte bryr sig om att läsa en lång essä om filosofi och litteratur. Många artiklar i små tidskrifter förblir kanske så gott som olästa, men detsamma gäller en stor del av de akademiska publikationerna. I båda fallen handlar det även i bästa fall om att skriva för en liten och ganska utvald publik, som man i någon bemärkelse känner. De allra flesta texter som skrivs, skrivs för att läsas av få: akademiska artiklar är geografiskt obegränsade, men kräver oftast att läsaren har fackkunskaper; tidskriftsartiklar når några hundra eller högst några tusen prenumeranter; finlandssvenska

essäsamlingar kan ha ett universellt tilltal men begränsas i sin spridning av språket och av litteraturbranschens infrastrukturer. Men också ganska många av de texter som ges ut i upplaga efter upplaga skrevs ursprungligen med en liten och bekant publik i åtanke.

Det är ingen skam att skriva för en liten publik och att man gör det är varken med nödvändighet ett tecken på elitism eller på att man skriver för dåligt för en större publik. Men en medvetenhet om olika publikers relativa storlek kan vara bra när man funderar på metaforiken kring sitt eget uttråde ur det akademiska: inte så mycket en nedstigning från det smala tornet till att tala för den breda allmänheten, utan i de allra flesta fall endast en förflyttning från en liten publik till en annan liten publik.

Essän som genre erbjuder förstas möjlighet för att skriva såväl för en liten som en stor publik. En essä skriven av en välkänd skribent, om en populär författare eller ett aktuellt tema, i en dagstidning, kan lätt nå ett större antal läsare. En författare kan i vissa fall skapa sin egen essäpublik ur en läsarkrets som i vanliga fall inte skulle läsa essäer. Det gäller säkert för en författare som **Merete Mazzarella**, eller i den yngre generationen för någon som **Nina Björk**. En genuint bred publik är ändå undantaget för essäister, och det är inte självklart (ur vare sig en innehållsmässig eller litterär synpunkt) att det för alla essäskribenter är meningsfullt att söka en stor publik.

Om jag tänker på essän för egen del ser det ut som ett steg från en smal publik till en annan (delvis överlappande) smal publik, och från ett arbete som också är en födkrok och karriär till ett arbete som inte är en födkrok och karriär.

Varför skulle vi då överhuvudtaget skriva essäer? En helt legitim orsak är att människas fåfänga och ambition i regel är relationell. Jag struntar personligen ganska långt i vad någon amerikan som jag kanske träffar på en konferens tycker om mina texter, men jag blir väldigt glad om jag får positiva kommentarer för någon text i min närmaste omgivning. Om jag träffar samma person år efter år på konferenser börjar jag kanske bry mig mera om vad hon tycker om det jag gör. Jag skriver inte texter för att så att säga "nä ut", utan för att jag vill ingå i ett samtal med människor som jag mer eller mindre känner. Det här är den banala orsaken till att välja essän som form: jag kan nå en mer lokal, mera egen publik. Men det finns en orsak som är viktigare och djupare och den handlar om vad essän som form och verksamhetsfält gör med tänkandet, eller snarare, vilka innebörder möjligheter den har. Jag kommer här att uppehålla mig vid förhållandet mellan essän och filosofin, men en del av det jag säger är relevant för förhållandet mellan essän och andra människovetenskaper.

Adornos "Essän som form"

Min rubrik för det här föredraget är en replik till **Theodor Adornos** essä "Der Essay als Form" från 1958. Jag tänker snart faktiskt tala om essän som innehåll i kontrast till essän som form, men jag tänker göra det på ett omständligt sätt. Jag ska först prata om Adorno. Han har inga tankar om essän som ett sätt att nå ut till en större publik. Han betraktar essän i första hand som ett sätt att tänka:

Instället för att prestera något vetenskapligt eller skapa något konstnärligt, återspeglar dess ansträngningar den barnsliga lätthet som utan skrupler hänförs över det som andra redan har gjort. ... Den börjar inte med Adam och Eva, utan med det den vill tala om; den säger vad som faller den in, avbryter där den känner sig färdig och inte när ämnet är uttömt ... (Adorno s. 323)

Det finns flera saker i den här beskrivningen som är värda att fästa uppmärksamhet vid. Det är värt att notera kontrasten, inte bara mot vetenskap utan också mot konst: essän är enligt Adorno inte konst annat än i den bemärkelsen att den måste forma en estetisk helhet. (Inte minst när den tar en annan konstform, såsom litteraturen, som sitt objekt.) Det som driver essän är sägandet, att ha något att säga, och att kunna säga det på ett sätt som omvandlar vår förståelse. Det är alltså inte en formdriven verksamhet, utan en innehållsdriven verksamhet som möjliggörs av vissa ganska lösa formmässiga riktlinjer. Den tar fasta på något som för skribenten framstår som slående och spinner vidare på det så länge skribenten ser det som skäligt. Det här ger utrymme för en viss lekfullhet, men det utrymme som essäisten tar sig är väl avvägt, det är frihet under ansvar.

I kontrast till den gängse filosofin, den akademiska, finns inga regler för vad som behöver utläggas i en essä. Essäisten behöver inte breda ut sig om ämnets ursprung, historia och tidigare forskning. Essäisten behöver inte heller placera in sig i en befintlig diskussion om ämnet, eller uttömma någon aspekt av det. Essäns objekt kan vara vad som helst och det behöver inte legitimeras på annat sätt än att det väcker intresse. I förhållande till vad den västerländska filosofin är och till vad vetenskap överhuvudtaget är, innebär den här friheten ett subversivt ställningstagande till vad kunskap är.

Den akademiska filosofin söker det universella och ser ner på det enskilda och tillfälliga. Essän däremot ämnar "inte leta upp och destillera fram det eviga ur det förgängliga, utan snarare föreviga det förgängliga." (s. 330) Det som texten handlar om får stå för sig självt och tala sitt eget språk i stället för att stå som exempel för något mer allmänt.

Eftersom begreppens fullständiga ordning inte överensstämmer med de varande, eftersträvar essän inte någon slutet, deduktiv eller induktiv uppbyggnad. Den revolterar i synnerhet mot den sedan Platon inrotade doktrinen att det föränderliga, efemära är filosofin ovärdigt; mot denna gamla oförrätt gentemot det förgängliga, som därmed ännu en gång fördöms i begreppet. Den ryggat tillbaka mot det våldsamma i dogmen: att abstraktionens resultat, det – i förhållande till det underliggande individuella – temporalt oföränderliga begreppet, skulle få ontologisk dignitet. (s. 329)

Essän tänker sig inte sitt objekt som en given helhet som kan befästas med ord och bemäktigas med vetenskap. Essän vet att allt vetande inte kan omsättas i vetenskap. Människovetenskaperna (Geisteswissenschaften) kommer med ett löfte om att öppna de kulturella objekten för oss, så att säga inifrån, men det här är ett löfte som de i regel inte kan hålla i sin utläggande systematik. En student i estetik lär sig teorier och definierade begrepp, men inte nödvändigtvis att se. Där teoretikern påminner om en student av främmande språk som lutar sig mot grammatik och ordbok, är essäisten en person som i utlandet måste tala det främmande språket. Essäisten tar ansvar för det levande språkets mångtydighet.

Essän motsätter sig tanken om en på förhand given metod för undersökning. "Av tänkandets alla tillvägagångssätt är det nästan bara i essän ett tvivel om metodens obetingade rätt realiserar." (s. 328) Den opponerar sig, även här ofta

ensam, mot förtryckande krav på renhet, som ställs av såväl filosofin och vetenskapen som av konsten.

De renhets- och prydlighetsideal som är gemensamma för utövandet av en veritabel filosofi inriktad på eviga värden, en osärbar, fullständigt genomorganiserad vetenskap och en begreppslöst åskådlig konst, bär spår av en repressiv ordning. Anden avkrävs kompetensintyg, för att den inte ska överskrida de fastställda gränserna och med dem den officiella kulturen själv. (s. 327)

Friheten är inte utan risker: essän kan lätt förfalla i pratighet. "Formen är emellertid inte utan skuld till att den dåliga essän berättar om personer istället för att öppna saken." (s. 154) Men det kan noteras, lite grann över huvudet på Adorno, att pratighet inte är en formell kategori. Det som ser ut som pratighet eller riktninglöshet kan i vissa fall vara precis det som öppnar essäns ämne för oss, eller som blottar ett bakomliggande större tema.

Foucault och essän

Jag vill ännu lägga ett lager till förhållandet mellan essän och filosofin. Adornos resonemang om essän påminner mycket om **Michel Foucaults** tanke om vad filosofin måste vara för honom själv och kanske också för andra i vår tid. I uppsatsen "Vad är upplysning?" som är en form

Essän som filosofins hjärta är en övning vars resultat är förändring, i min bild av objektet men också i mig.

av kommentar till **Immanuel Kants** uppsats med samma namn, skiljer Foucault två skilda stråk i den moderna filosofin. Båda finns hos Kant: det ena är de tre kritikernas Kant som vill lägga ut de universella och tidlösa villkoren för den mänskliga kunskapen, förstäelsen och omdömesförmågan. Det andra är Kant såsom han träder fram i sin egen text "Vad är upplysning?" – en extremt tidslig varelse som inte bara frågar "Var är vi just nu?" utan också formulerar nuet som en uppgift och en utmaning: nuet är något som vi gör, ett reflektivt uppdrag att tänka över sina egna tankebetingelser som ett tvingande historiskt faktum. Det är ur den senare samtidsorienterade Kant som Foucault härleder sin egen verksamhet. Även om Foucaults texter inte är några skolexempel på essän som litterär form är de innehållsmässigt essäistiska i Adornos bemärkelse. Både hans sätt att ställa filosofiska frågor och hans sätt att leta svar utgår från och fäster sig vid det historiska nuet, skribentens plats i en värld av tidsliga föremål och förhållanden. Han frågar: vem är vi nu, hur har vi blivit det och hur kan den tillblivelsen spåras? Foucault tillför också en ytterligare dimension till Adornos resonemang om essän som kunskapsform. Han förbinder essän med den tänkande personens arbete med sin egen förståelsehorisont: syftet är inte att befästa en given uppfattning om världen, utan att få sin uppfattning ständigt förvandlad. Och just den här ständiga förvandlingen av den egna förståelsen ser han som den moderna filosofins innersta uppdrag.

vad är då filosofin idag – jag menar den filosofiska verksamheten – om inte tankens kritiska granskning av sig själv? Och om den inte består i att försöka utvärdera hur och hur långt det vore möjligt att tänka på annat sätt i stället för att berätta vad man redan vet? ... 'Försöket' som bör förstås som en modifierande prövning av en själv i sanningsspelet och inte som en appropriering av andra i kommunikationssyfte – är filosofins levande kropp, åtminstone om filosofin är vad den förr var, det vill säga en 'askes', en självövning i tänkande. (Foucault 2002, s. 12)

Försöket, essän, är filosofins levande substans, och filosofin är askes – inte i den moderna bemärkelsen av självförnekande, utan i den gamla bemärkelsen av "övning". Essän som filosofins hjärta är en övning vars resultat är förändring, i min bild av objektet men också i mig. Eller som Adorno uttrycker det, är intellektet i sig rörligt, när de det väl har befriats.

Essän som innehåll

Just för att essän som form är fri från krav på systematisk utläggning, kan den hjälpa oss att ta tag i ett ämne såsom det framträder för oss, där det framträder. Det enskilda behöver inte ikläs det allmängiltigas skrud och kanske just därför kan även det allmängiltiga i det enskilda framträda bättre, mindre dogmatiskt och tvärsäkert, mera resonerande.

Trots att Adorno talar om essän som form är hans egentliga fokus inte essäns litterära kvaliteter eller dess genremässiga kännetecken och regler. Essän har förvisso många kännetecken som Adorno också uppehåller sig vid, till exempel avståndstagandet från systematisering och det samtidiga konstanta sysslandet med frågan om essäns egen form. Men det som starkast framträder är den goda essäistens personliga, oförmedlade, sökande förhållande till essäns objekt, hur formen underordnar sig det som betraktas. En essä är inte en glatt och skinande yta av påläst ordrikedom, utan ett fönster till något, stort eller smått, eller stort och smått om vartannat, som kallar på vår uppmärksamhet.

Att det här är en stor möjlighet, fick jag själv uppleva när jag som doktorand kom att börja skriva tidskriftstexter som var befriade från akademiska krav men också från snävt journalistiska. Att få skriva texter under essäistiska villkor har för mig gjort det möjligt både att röra mig ut ur filosofin, men också att finnas till inne i filosofin. En sak som jag lärde mig omedelbart var att jag kan förstå filosofiska, akademiska, teoretiska frågor och idéer bättre om jag skriver om dem i essäistisk form. Hundra sidor av svårläst text kan ibland kokas ner till en enkel och förvånansvärt vardaglig tankegång. Eller så öppnas ett stort och snårigt problem mitt i en till synes enkel teoretisk idé. Genom att skriva om **Viktoria Benediktsson** lärde jag mig om liberalismen, genom att skriva om **J. M. Coetzee's Disgrace** lärde jag mig om kristendomen, genom att skriva en rad texter om filosofi och litteratur lärde jag mig vad jag egentligen hade sagt i min avhandling några år tidigare, genom att skriva om **Siri Hustvedts The Blindfold** lärde jag mig något väsentligt om vad man brukar kalla för det moderna subjektet. Att skriva essäistiskt har varit ett sätt att ta ett ämne i besittning. Mycket av arbetet är i själva verket privat och dolt, inte nödvändigtvis närvarande i de

ganska snabbt tillkomna och anspråklösa texter som jag har publicerat i små tidskrifter.

Det andra jag lärde mig av essän var att med filosofin som verksamhetsfält ställa frågor om nuet och om min egen historiskt formade förståelse. Jag kunde säga att det var genom essän som sätt att arbeta med innehåll som jag kom att ställa frågor som ledde mig till exempel till Foucault, som sedermera har bekräftat att det finns en plats för sådant som jag vill göra i filosofin.

Om man nu frågar vad essäns roll är för filosofin, eller en humanistiska och samhällsvetenskapliga forskningen överlag, så skulle jag säga att den ligger just i att föra forskaren närmare sina forskningsobjekt och i en viktig bemärkelse också närmare sig själv. Att nå in i sitt ämne och in i sig själv,

En essä är inte en glatt och skinande yta av påläst ordrikedom, utan ett fönster till något, stort eller smått, eller stort och smått om vartannat, som kallar på vår uppmärksamhet.

snarare än att nå ut till en publik. Det här är essäformens särskilda uppdrag. Utöver det särskilda uppdraget delar essän med alla andra skrivövningar och textformer det allmänna uppdraget att göra oss läs- och skrivkunniga, så att vi bättre behärskar olika former och genrer och kan förmedla vad vi läst och berättat vad vi tänkt för olika publik, små eller stora, smala eller breda, bekanta eller obekanta.

Referenser

- Theodor Adorno, "Essän som form", övers. Anders Johansson, *Essä – urval och introduktion* av Arne Melberg, Daidalos 2013.
Michel Foucault, *Sexualitetens historia del II, Njutningarnas bruk*, övers. Birgitta Gröndahl, Daidalos 2002.

Nora Hämmäläinen (FD) är Research Fellow vid Forskarkollegiet vid Helsingfors Universitet (HCAS).